

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.1

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

КС

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2023, № 1(16)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування: 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4,
журнал увійшов до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України.
Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 491 від 27.04.2023 р., Додаток 3,
журнал віднесено до переліку електронних
наукових фахових видань

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
до оприлюднення на вебсайті журналу
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>
після здійснення видавничої підготовки
(протокол № 3 від 27.04.2023 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0757 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.1>

Київські історичні студії

Електронний науковий журнал

2023, № 1 (16)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна)

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан,
доктор габлітований (Польща);
Садовська Джоанна,
докторка габлітована (Польща);
Прихода Марек,
доктор філософії (Чеська Республіка)

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4), the journal is included on the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (category "B").

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №. 491 dated 27.04.2023 (Annex 3), the journal is included in the list of electronic scientific publications.

The journal is indexed in international scientific database European Reference Index for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council of Borys Grinchenko Kyiv University for publication on the website of this journal upon editorial approval
(*Rec. No 3 dated 27.04.2023*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv.

The journal has its own website:

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

Kyiv Historical Studies

Scholarly e-journal

2023, № 1 (16)

January – June

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputy Chief Editors:

Vitalii Mykhailovskiy,
Doctor of History (Ukraine);
Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine)

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović,
Habilitation Doctor (Poland);
Joanna Sadowska,
Habilitation Doctor (Poland);
Marek Přihoda,
PhD (Czech Republic)

ISSN 2524-0757 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.1>

© Borys Grinchenko Kyiv University, 2023

© Authors of publications, 2023

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.* Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина II. Крим. Літо 1895 р.) 6
- Драч О.* «За обставинами воєнного часу»: повсякдення Варшавської жіночої прогімназії в першому півріччі 1914–1915 навчального року 17
- Гринь Д., Срібняк І., Яковенко Н.* Звіти делегацій СВУ як джерело для вивчення специфіки міжнаціональних відносин та умов перебування полонених царської армії в Австро-Угорщині, 1915 р. 27
- Фареній І.* Концепція «Селянської революції 1917 р.» Андрія Шестакова (Про призабуті наукові досягнення та дискусійність сучасних здобутків) 35

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Шиманський Є.* Реакція сеймиків Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств на пацифікаційні ініціативи Августа II (1698–1699) 44
- Гуржій О.* Українське сукнарство в лещатах імперської політики Московії (XVIII ст.) 55
- Ковальов Є., Лах М.* «Як я люблю англійських лордів...» Сприйняття британської культури українським помісним дворянством XIX ст.: випадок родини Ґалаганів 64
- Яблонський В.* Формування та трансформація політичного режиму Директорії УНР наприкінці 1918 — у 1919 рр. 73
- Бонь О.* Суспільно-політичні умови діяльності літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. ... 84
- Коломієць Д.* Житлово-комунальне господарство Києва в період німецько-радянської війни, за матеріалами окупаційної преси (вересень 1941 — вересень 1943 рр.) 91
- Салата О.* Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції, відображена на сторінках окупаційного часопису «Українське слово» 97

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

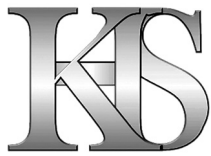
- Мицик Ю.* Два невідомих листи Івана Сірка 103
- Іванюк О., Чкан А.* Міста Наддніпрянської України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у тревелогах англійських мандрівників 111
- Якубовський І.* Матеріали районної преси Київщини про підтримку селянами курсу влади під час Голодомору 1932–1933 рр.: маніпуляції та реалії 121
- Заборін Д.* Портрет захисників української столиці у нагородних документах до медалі «За оборону Києва» 130

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Божко О.* Шанування архістратига Михаїла в домонгольський час у Києві в контексті новоєрусалимської ідеї 137
- Будзар М., Ярмоленко Я.* Портрети XVIII ст. з фамільної галереї Ґалаганів: соціокультурна динаміка у візуальних образах історії 144
- Корольова І.* Виховання та освіта дітей кінця XIX — початку XX ст. як невід'ємний фактор формування інституту материнства 157

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- Бонь О.* Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в XX — на початку XXI ст.: у 3 кн. Кн. 1: Україна й українці в 1917–1939 рр. / авт. кол.: Г. Єфіменко, С. Кульчицький, Р. Пиріг, В. Скальський, Л. Якубова. Київ: Тов. «Кліо», 2021. 720 с. 165

CONTENTS

WORLD HISTORY

- V. Andryeyev, S. Andryeyeva, O. Kariaka.* Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part II. Crimea. Summer, 1895) 6
- O. Drach.* “Under the Circumstances of Wartime”: Everyday Life of the Warsaw Women’s Progymnasium in the First Half of the 1914/1915 Academic Year 17
- D. Hryn, I. Sribniak, N. Yakovenko.* Reports of Delegations of the Union of the Liberation of Ukraine as a Source for Studying Specifics of International Relations and Conditions of Stay of Prisoners of the Tsarist Army in Austria-Hungary, 1915 27
- I. Farenii.* Conception of the “Peasant Revolution in 1917” by Andrii Shestakov (About Forgotten Scientific Achievements and the Disputability of Modern Achievements) 35

HISTORY OF UKRAINE

- Ye. Shymanskyi.* The Reaction of the Sejmiks of Kyiv, Bratslav, and Chernihiv Voivodeships to the Pacification Initiatives of August II (1698–1699) 44
- O. Gurzhii.* Ukrainian Cloth Weaving in the Grip of the Imperial Policy of Muscovy (18th century) 55
- Ye. Kovalov, M. Lakh.* “How I like English Lords...” Perception of British Culture by Ukrainian Local Nobility of the 19th Century: The Case of the Galagan Family 64
- V. Yablonskyi.* Formation and Transformation of Political Regime of the Ukrainian People’s Republic Directory at the End of 1918–1919 73
- O. Bon.* Social and Political Conditions for Intellectual’s Literary-Art Activities in 1920s 84
- D. Kolomiiets.* Housing and Communal Services of Kyiv during the German-Soviet War based on the materials of the Occupation Press (September 1941 – September 1943) 91
- O. Salata.* The Cultural and Educational Activities of the Ukrainian Intelligentsia Reflected on the Pages of the Occupation’s «Ukrainske Slovo» (“Ukrainian Word”) Journal 97

SOURCES STUDIES

- Yu. Mytsyk.* Two Unknown Letters of Ivan Sirko 103
- O. Ivanyuk, A. Chkan.* The Cities of Transdniprian Ukraine at the End of the 18th – in the First Half of the 19th Century in the Travelogs of English Travellers 111
- I. Yakubovskyy.* Materials of the Local Media of Kyiv Region about Acceptance the Course of Authority by Peasant during the Holodomor of 1932–1933: Manipulations and Reality 121
- D. Zaborin.* Portrait of the Ukrainian Capital Defenders in Award Documents for the Medal “For the Defence of Kyiv” 130

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- O. Bozhko.* Veneration of the Archangel Michael in Pre-Mongolian Time in Kyiv in the Context of the Idea of Kyiv as New Jerusalem 137
- M. Budzar, Y. Yarmolenko.* Portraits of the 18th Century from the Family Gallery of the Galagan’s: Socio-Cultural Dynamics in Visual Images of History 144
- I. Korolova.* The Childhood Care and Education in the Late 19th – Early 20th Centuries as an Integral Part of the Ukrainian Institute of Motherhood 157

REVIEWS AND NOTES

- O. Bon.* Testing Fate, Tempering the Will. Yefimenko, H., Kulchytskyi, S., Pyrig, R., Skalskyi, V., Yakubova, L. (2021). Ukraine and Ukrainians in the 20th – and Early 21st Centuries. In 3 books, B. 1: Ukraine and Ukrainians in 1917–1939, Kyiv, 720 p. 165

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Суспільно-політичні умови діяльності літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр.

У статті розглядається розвиток української культури раннього тоталітарного періоду 1920-х рр. Утвердження режиму визначально впливало на культурну сферу загалом і на літературно-мистецьку діяльність зокрема. Наголошується, що політика українізації, хоча і прискорила розвиток української культури, проте не створила умов вільного розвитку, а була контрольованим більшовицькою партією процесом. Проблему розглянуто у трьох площинах: інтелігенція в ідеології більшовицької партії; новації державної політики більшовиків щодо літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр.; загальні способи і методи взяття під контроль більшовицьким режимом літераторів і митців.

Ключові слова: літературно-мистецька інтелігенція, 1920-ті рр., тоталітарний режим, Микола Хвильовий.

Social and Political Conditions for Intellectual's Literary-Art Activities in 1920s

This paper analyses the most important processes of Ukrainian culture development in early totalitarian period of 1920s. The fundamental approach for assessing this period was the fact that the formation of the totalitarian regime had the primary influence on the cultural in general and literary-art activities in particular and was transforming it in the way the regime saw the "cultural revolution".

The 1920s were marked as the period of the soviet policy against intellectuals. Same concerns the policy of "ukrainisation", despite it caused the acceleration of the Ukrainian culture development, in its essence has not created a freedom of development and was a controlled by bolsheviks' party process of the regime adaptation to the reality of national republics. Thus the analysis of a change in approaches to intellectuals and their role in society, which was living through the heavy transformations of forced character, is important aspect of totalitarian USSR regime development.

The subject matter of this paper is the analysis of social and political conditions for the literary and artistic intellectuals in 1920s in motion and analysis of the connections with the political processes in USSR.

Mass social oppression and social engineering are the aspects specific for the soviet regime. The issue of literary-art activities is analysed in three aspects: intellectuals in soviet ideology; state politics innovations against literary and artistic intellectuals in 1920s; general soviet approaches to conquering and controlling the Ukrainian literature and art representatives in the USSR. We have identified that social and political conditions had significant differences with the Russia and USSR in general. This was due to the fact that the national character of intellectuals was creating a tension between the center and republics. We explored the fact that the soviet policy against literary and artistic intellectuals had a non-linear character and had the peculiarities different to the general political processes.

Key words: literary and artistic intellectuals, 1920s, totalitarian regime, Mykola Khvyliovyi.

Соціальні трансформації та розвиток української культури більшовицького періоду у 1920-х рр. є складними та взаємопов'язаними. Засадничим підходом до оцінки цього часу є те,

що утвердження тоталітарного режиму визначально впливало на культурну сферу загалом і на літературно-мистецьку діяльність зокрема та трансформувало їх у потрібному для режиму спрямуванні «культурної революції». Водночас

впродовж 1920-х рр. відбувалися суттєві зміни і корективи більшовицької політики щодо інтелігенції. Так само і політика українізації хоча і прискорила розвиток української культури, проте не створила умов вільного розвитку, а була контрольованим більшовицькою партією процесом адаптації режиму до умов національних республік. Тому вивчення змін у політиці та підходах до інтелектуалів і їхньої ролі у суспільстві, яке переживало складні трансформації насильницького характеру, є важливим аспектом дослідження розвитку тоталітарного режиму в УСРР.

Найпершими об'єктивну картину діяльності української літературно-мистецької інтелігенції 1920-х рр. розкрили вчені української діаспори, які не були обтяжені ідеологічними стереотипами. Зокрема, Юрій Луцький у книзі «Літературна політика в радянській Україні 1917–1934», перевиданій в Україні у 2000 р., ґрунтовно висвітлив суперечливі процеси в цій царині у 1920–1930 рр. (Луцький Ю., 2000). Цінною є і вступна стаття Тамари Гундорової до даного видання, де вона дає цікаві концептуальні оцінки подій 1920-х рр. і називає літературу того часу «контрольованою літературою» (Гундорова Т., 2000). В аналогічному руслі написана й робота німецького вченого Йорга Баберовскі «Червоний терор. Історія сталінізму», де досліджуються також і соціокультурні зміни (Баберовскі Й., 2007). Становище літературно-мистецької інтелігенції згаданої доби стало предметом дослідження й вітчизняних вчених у період незалежності. Так, у роботі Т. Комаренко та М. Шипович «Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст.» показано трансформацію політики більшовицької партії щодо інтелектуалів (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999). Виваженими підходами до оцінки тематики вирізняються праці Лариси Якубової (Якубова Л., 2021) та Яни Примаченко (Якубова Л., Примаченко Я., 2016).

Метою статті є визначення основних підходів більшовицького режиму щодо залучення інтелігенції до суспільно-політичних перетворень та взяття під контроль владою літературно-мистецьких кіл радянської України.

Масове соціальне насилля і соціальна інженерія — це риси, притаманні більшовицькому режиму. Вважаємо, що продуктивним підходом у вивченні поставлених завдань буде розгляд не тільки становлення більшовицького режиму як тоталітарного (у такому випадку соціальні спільноти виглядають пасивними), але й активної ролі літературно-мистецької інтелігенції у взаємодії із владою. Проблему умов діяльності інтелектуалів розглянемо у трьох площинах: інтелігенція в ідеології більшовицької партії; новації державної політики більшовиків щодо літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр.; загальні способи та методи взяття під контроль

більшовицьким режимом літераторів і митців в УСРР.

1. Інтелігенція в ідеології більшовицької партії. Головним теоретиком і вищим авторитетом більшовицької партії вважався В. Ленін. Його підходи були визначальними. Степан Величенко слушно зауважив, що, на думку В. Леніна, відокремлення будь-якої території від Російської імперії має бути тимчасовим. В. Ленін відверто засуджував розмови про відокремлення робітників однієї нації (читай — російської) від робітників інших націй (маються на увазі ті, які входили до Російської імперії). Разом з тим він ніколи не стверджував, що така ж доля має чекати європейські імперії та їх заморські колонії (Величенко С., 2017. С. 87). Звідси випливало ставлення до української інтелігенції як супротивника, який очолював українське державотворення 1917–1921 рр.

Серед верхівки більшовиків на початок 1920-х рр. загалом не було єдності стосовно політики в умовах, коли частина інтелігенції емігрувала, а частина найчастіше була налаштована антибільшовицьки. Більшість рядових членів партії негативно ставилась до інтелектуалів загалом, але невелика, проте впливова частина «вождів» партії (Ленін, Бухарін, Троцький) усвідомлювала необхідність співробітництва зі «старою» інтелігенцією (Якубова Л., Примаченко Я., 2016. С. 292). Утім, останній підхід був вимушеним, бо не існувало інтелектуалів, які забезпечували б продукування і поширення більшовицької ідеології. За визначенням Л. Якубової, інтелігенція перетворилась на загрозу для режиму, оскільки «генерувала смислові альтернативи комуністичній доктрині...». Крім того, краще за решту більшовики «розуміли, на що здатне згуртоване угруповання однодумців, озброєних радикальною ідеологією» (Якубова Л. а, 2021. С. 548).

Неприємно ставився до інтелігенції й Ленін. Як передає сказані йому більшовицьким вождем слова художник Ю. Анненков: «Взагалі, до інтелігенції, як ви, напевне, знаєте, я великої симпатії не маю, і наш лозунг “ліквідувати неграмотність” зовсім не потрібно тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції». Цей лозунг потрібен лише для того, щоб кожен селянин чи робітник міг самостійно читати більшовицькі декрети, мета — вповні практична (Анненков Ю.П., 1991. С. 270).

Відповідно конфлікт з інтелігенцією був немінучим, особливо в національних республіках, які боролися за власну державність та були провідниками цієї боротьби і програли більшовикам. Це зіткнення було закладено намаганням більшовиків створити «нову людину», за вдалим висловом Й. Баберовскі, «для якої минуле життя більше нічого не означало» (Баберовскі Й., 2007. С. 78). Соціальна ж функція інтелігенції є протилежною. Фактично інтелігенція перетворилась

в Україні на одну з опозиційних груп. До того ж з нею було легше боротись режиму, оскільки вона перебувала на легальному становищі на відміну від лівих політичних груп анархістів, меншовиків та ін. Також духовна еліта, інтелектуали були небезпечні для більшовицького режиму, бо мали здатність критично мислити, аналізувати. Тому більшовики намагалися цю незначну кількісно, але суспільно важливу групу інтелектуалів маргіналізувати, а потім звести до стану пасивної більшості (Кантор Ю.З., 2013. С. 220). Тому більшовики застосовували насилля. Це була спроба модернізації із застосуванням соціальної інженерії. Утім, зауважимо, що цей процес мав окремі цикли, різні функції та кілька типів у різних сферах суспільного життя.

2. Новації державної політики щодо літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. Політика українізації, проголошена більшовицьким керівництвом у 1923 р. була вимушеним кроком. Оскільки енергія державного і культурного відродження в 1917–1921 рр. не могла бути зупинена миттєво, тоталітарний режим намагався використати її в літературно-мистецькій галузі на свою користь. Лариса Якубова дуже влучно назвала це явище «коренізація: дволикій Янус більшовицького інтернаціоналізму», і причиною запровадження українізації, на її думку, було те, що «десятки мільйонів людей, силоміць загнані в буденність комуністичного штурму, категорично відмовлялися втратити ще й самоусвідомлення, визначальним в якому на той час були релігійна та національна приналежність» (Якубова Л. 6, 2021. С. 500). Це усвідомлювали і найбільш прокомуністично налаштовані літературні критики. Так, В. Коряк писав, що українська інтелігенція «перебувала лише в лабетах дрібно-буржуазної націоналістичної ідеології, але, вже здекласована спролетаризована, вона мусила йти в прийоми до класи переможця й вірно служити йому» (Лейтес О., Яшек М., 1928. Т. 2. С. 63-64). Політика українізації давала можливість компромісу, хоча б тимчасового.

Утім, варто враховувати ще одну обставину — із започаткуванням політики коренізації/українізації, партія змушена була дезавувати проголошену високопоставленим партійним функціонером Д. Лебедем теорію «двох культур», яка хоча і йшла в розріз з «партійною лінією», все ж відображала погляди значної частини партійної номенклатури УСРР. Українізація поєднувалась із нехтуванням української національної культури частиною комуністів, які були з Росії, та русифікованими. У їх розумінні комуніст — той, хто відмовився від української ідентичності.

Як слушно зазначає Т. Гундорова, у 1920-х рр. у культурній політиці більшовиків, з одного боку, була лєнінська теорія партійності і сталінська теорія «соціалістичної за змістом і національної

за формою літератури», а з іншого — формува-лася національно-культурна програма Миколи Скрипника, Олександра Шумського, Миколи Хвильового. Злиття літератури з політикою мало завданням не лише тенденційне виховання «нової людини», але й формування нового модусу буття літератури, так званої «пролетарської літератури» (Гундорова Т., 2000. С. 11). На нашу думку, можна вказати і ширше — «пролетарської культури». У цьому протиборстві та, вірогідно, взаємовпливі й слід розглядати особливості становища літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. Т. Гундорова стверджує: «Але у ХХ сторіччі естетика і влада, мистецькі й соціальні експерименти тісно, фатально переплелися. Гра літератури з політикою вилілася в соціально-політичний феномен т. зв. «контрольованої літератури» (виділено Т. Гундоровою. — Авт.)» (Гундорова Т., 2000. С. 12). Саме в умовах українізації формується в українських письменників і митців уявлення про можливість поєднання мистецтва і політики, свободи творчості і лінії партії, офіціозу і приватності, націоналізму і комунізму, авангарду і «пролетарської літератури». Т. Гундорова називає цю ілюзію найбільш трагічною за всю історію мистецтва (Гундорова Т., 2000. С. 16).

Помилковим вважаємо твердження про те, що терор не має стосунку до культури. Адже у 1920-х рр. і згодом терор справляв потужний вплив на культурний процес. І якщо цей час позначений революційним запалом літературно-мистецької інтелігенції, то це не дає нам права визначати подвійність процесів репресій та ентузіазму, оскільки тоді виокремлюється можливість суто позитивної оцінки ранньототалітарного періоду, що є хибною тезою. Особливо це стосується періоду реалізації більшовицької політики коренізації/українізації.

3. Взяття під контроль більшовицьким режимом українських гуманітаріїв (загальні способи та методи). Особлива роль в обґрунтуванні насилля і контролю інтелігенції, запровадженні відповідних механізмів належить В. Леніну. У вересні 1922 р., вже важко хворим, він викликав до себе керівника ОДПУ Ф. Дзержинського і дав директиви щодо інтелігенції. Після цього Дзержинський виклав у листі до заступника голови ДПУ Уншліхта план дій: всю інтелігенцію належало розділити на групи для обліку; всі відомості мали стікатись у спеціальний відділ ОДПУ по інтелігенції; на кожного інтелігента повинна бути заведена справа; відомості мали перевірятися із різних джерел. Задачею відповідного відділу мала бути не тільки висилка, але й внесення в їхні ряди розбрату та висунення тих, хто готовий був без обмовок підтримати радянську владу (Вьсылка, 2005. С. 24). Так стали можливими події в Росії та Україні з висилання з країни відомих

інтелектуалів, які отримали назву «філософський пароплав».

Загалом низький культурний рівень як членів партії, так і більшості її керівників давав змогу інтелігенції стояти осторонь і вводити в оману партійну верхівку. І тому партія ініціювала створення системи доносів і обліку всіх здатних мислити, а не лише інакодумців.

У травні 1921 р. ДПУ створило «цілком таємну» інструкцію про організацію Бюро сприяння Секретному відділу ОДПУ в усіх центральних, державних, громадських, кооперативних закладах і підприємствах, такі бюро організувалися також у вишах. До них залучалися комуністи зі стажем не менше 3 років. Через окремих членів бюро було охоплено всю структуру закладу. «На весну 1923 р. каральні механізми боротьби з інакодумством, ініційовані, законодавчо розроблені і затверджені більшовицькою партією і втілювані з допомогою ВНК-ОДПУ, були повністю сформовані і тотально випробувані на практиці» (Кантор Ю.З., 2013. С. 225). Нейтралізація духовної еліти давала можливість безкарно маніпулювати масовою свідомістю, в чому влада і була успішною у наступні десятиліття.

Якщо із закінченням воєнного комунізму і червоного терору більшовицький режим лібералізував сферу економіки, то ідеологічна сфера навпаки зазнала ще більшого тиску. Намагання встановити тотальний контроль над літературно-мистецьким життям продовжилося і в часи непу.

Запровадження українізації та повернення з еміграції частини літераторів і митців більшовицький режим намагався використати для роз'єднання сил еміграції та покращення іміджу більшовизму у світі. Це можна також вважати одним із способів контролю процесів у літературно-мистецькому середовищі.

На нашу думку, влада, яка застосовує терор проти громадян власної країни в мирний час, виявляє власну нездатність управляти чи впливати на соціокультурні процеси, відмовляється від законних і гуманних способів вирішення проблем.

Більшовицький режим серед головних методів тиску на суспільство в різних галузях використовував збирання інформації і її облік. Те ж відбувалось і у сфері мистецькій. Так, Л. Троцький улітку 1922 р. запропонував матеріально і морально стимулювати молодих письменників (створити видання, де вони могли б друкуватись), поєднавши це з обліком при Головному цензурному управлінні в Москві та Петрограді. «Кожен поет повинен мати своє досье, де зібрані біографічні свідчення про нього, його теперішні зв'язки літературні, політичні й т. ін. Дані повинні бути такими, щоб: а) вони могли орієнтувати цензуру при пропусканні відповідних творів; б) вони

могли допомогти орієнтові партійних літературних критиків у напрямку відповідних поетів, і в) щоб на підставі цих даних можна було приймати ті чи інші заходи матеріальної підтримки молодих письменників». Як метод впливу він пропонував «індивідуалізований» гонорар (Счастье литературы, 1997. С. 9–10). Такі організаційні матеріальні методи згодом суттєво вплинули на весь подальший розвиток літературно-мистецької сфери.

І в Україні згаданий журнал було створено. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1923 р. започатковано громадсько-політичний часопис «Червоний шлях». Але українські письменники не бажали співпрацювати з ним. Тому, як розповідав його головний редактор О. Шумський, вдалося Г. Хоткевича залучити до публікації, зацікавивши суттєвим гонораром. Після його публікації почали з'являтися твори П. Тичини та багатьох інших письменників і поетів (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 9).

Оскільки література і мистецтво, культура загалом, вважались тереном ідеології, тому і методи боротьби були ідеологічними. Постійне втручання партійно-радянського керівництва в художній процес підривало свободу творчості (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 3). До того ж цей контроль був спрямований не тільки на вплив на ідейну спрямованість творчості, її інструменталізацію та перетворення на пропагандистський засіб, але й на створення партійного та державного апарату для контролю над всіма складовими творчого процесу. Створення «нової інтелігенції» було також формою такого контролю.

14 грудня 1920 р. створено при НКО Головний політико-освітній комітет, завданням якого було здійснювати керівництво «в боротьбі з буржуазним мистецтвом, його теоріями, ідеологією і тенденціями та систематичний контроль над публічними його проявами і демонстрацією» (Культурне будівництво, 1959. С. 180). Також у червні 1922 р. при Головополітосвіті створені ще й Художній сектор та Вища художня рада, а згодом Науково-репертуарна комісія та Вища репертуарна рада, до яких входили комуністи. Логічно, що всі ці органи підпорядковувались Відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У (Агітпроп) (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 4–5). На думку Т. Гундорової, літературний процес, зосереджений на ідейності й організації, та «пролетаризація літератури» прикривали вбогість самої літературної творчості. І тому М. Зеров, С. Єфремов та інші вважали, що це більше «шумовиння», відсутність літературної освіти та усвідомлення кращих мистецьких зразків (Гундорова Т., 2000. С. 39).

Контроль здійснювався і опосередковано, як-от маніпуляція настроями в літературно-мистецьких угрупованнях, не даючи жодній

організації першості. Це підігрівало амбіції окремих груп, що вбачали в прихильності партії можливість гегемонії у цій сфері. «Фатальним було і штучне розмежування письменників на “пролетарських”, яким відкривалася “зелена вулиця”, і на “попутників”, перетворених офіційною критикою на об’єкт запідозрення в контрреволюції або саботажі» (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 23).

Ще одним засобом контролю літературно-мистецького життя було визначення в інтересах режиму дискурсу важливих для України тем. Зокрема, можна згадати ідеологічні маніпуляції навколо національних почуттів. Так, влада скористалася ім’ям і спадщиною Т.Г. Шевченка, «інтерпретувавши її стосовно свого розуміння класової боротьби й народної революції» (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 10–11).

Як і в інших галузях суспільно-політичного життя, тоталітарний режим практикував ще один спосіб контролю — публічне засвідчення лояльності до режиму. Політбюро ЦК КП(б)У брало активну участь у підготовці декларації української інтелігенції про визнання радянської влади. В окремій папці політбюро ЦК КП(б)У засвідчено «гібридний» характер впливу партійних органів. Так, на засіданні від 7 квітня 1924 р. було вказано на необхідність організації декларації інтелігенції, але вирішено «вважати недоцільним, щоби декларація носила певний комуністичний характер і ніяких нажимів в цьому смислі не здійснювати»¹.

Ще одним напрямом контролю стала важлива для літераторів і митців сфера видання та продажу їхніх творів. Жорстко регламентувався продаж книг і книгорозподіл. Торгівля книжками дозволялась лише особам з довідкою про відсутність судимості за політичними мотивами. На межі 1922–1923 рр. заборонявся імпорту друкованих видань. На митницях запроваджувались контрольні пункти Головного управління у справах друку, створеного в середині 1922 р., які за списками вилучали продукцію². ДПУ також мала цензурний відділ та відділ військово-політичної цензури.

Особлива увага приділялась контролю над приватними видавництвами. У 1923 р. їх залишилось лише 5. Створене акціонерне товариство для «радянської літератури» «Гарт» базувалося на літературній праці одноійменної спілки письменників. До середини 1920-х рр. М. Могилянський, А. Ніковський та інші, яких називали «внутрішні емігранти», контролювали видавництва «Рух», «Слово». Вони мали вплив і чинили пасивний

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2. Арк. 26.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1771. Арк. 5.

опір радянській владі, але врешті втратили свої позиції.

З 1925 р. посилювався тиск на українську інтелігенцію і літературно-мистецьку зокрема. Досягнення українізації, діяльність літературних організацій і спілок, літературна дискусія, що почалась, викликали дедалі більшу занепокоєність партійної верхівки. Ті обставини, які раніше допомагали розвитку, стали його гальмом. Так, підтримка О. Шумським М. Хвильового після виступу першого проти Л. Кагановича і звернення листом до Сталіна про недостатність поступу українізації і необхідність кадрових змін призвела до тиску і цькування письменників та митців, їх організацій.

Сталін вважав ідеї М. Хвильового «немарксистською спробою» відриву від російської культури. Зауважимо, що на пленумі ЦК КП(б)У у червні 1926 р. від О. Шумського вимагали визнання помилок і незгоди з позицією М. Хвильового. Але він відмовився і заявив, що письменник щирий комуніст і «культурний пролетар» (Гундорова Т., 2000. С. 53). Це мало наслідком усунення колишнього боротьбиста з посад і засудження партійним керівництвом за «ухил». У свою чергу, в 1927 р. під тиском партійних органів О. Досвітній, М. Хвильовий, М. Яловий змушені були опублікувати у «Вістях» каяття і визнати відходом від пролетарського інтернаціоналізму гасло орієнтації на «психологічну» Європу (Лейтес О., Яшек М., 1928. Т. 2. С. 205–206). Вони були виключені із ВАПЛІТЕ.

Водночас літературна дискусія 1925–1928 рр. свідчить про те, що партійним органам не вдалося ще взяти під повний контроль літературно-мистецьке середовище. Юрій Луцький назвав цю подію «останніми вільними дебатами» (Луцький Ю., 2000. С. 70). Але вона допомогла виявити немарксистські погляди у цій частині інтелігенції та зберегти вирішальне слово за партією у питаннях культурної політики.

Т. Комаренко і М. Шипович пропонують таку періодизацію еволюції політики більшовицької влади щодо літературно-мистецької інтелігенції в Україні: 1) 1920–1924 рр., коли в умовах розгортання непу та українізації розпочалося національно-культурне відродження, влада створила систему жорсткого політико-ідеологічного контролю над духовним життям України; 2) 1925–1928 рр. — час розквіту діяльності величезної кількості молодих талантів в літературі та мистецтві. Поряд із цим стрімко набирала силу лінія боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», ярликотанні, необ’гурнтованих ідеологічних звинувачень, використовуючи розпалену режимом ідеологічну боротьбу, вишукуючи серед творців українського ренесансу ідеологічно ненадійних союзників; 3) 1929–1930 рр. — нещадне

внищення інтелігенції (Комаренко Т.О., Шипович М.А., 1999. С. 52–53).

Ми пропонуємо власну періодизацію:

1) 1921–1922 рр. — боротьба більшовиків з ідейними противниками режиму: висилка найбільш авторитетних та небезпечних для нього інтелігентів. Початок реорганізації системи освіти, зокрема вищої, для створення «нової» інтелігенції. А в Україні ще й розстріли та інші репресії активних учасників підпілля та повстанського руху. Взяття на облік всіх, хто був причетний до розбудови української держави чи війська. Встановлення контролю за видавничою діяльністю;

2) 1923–1924 рр. — початок українізації та розширення можливостей для діяльності літераторів та митців. Встановлення оперативного нагляду спецорганів за інтелігенцією. Опора на лояльну інтелігенцію.

3) 1925–1929 рр. — посилення репресій та тиску у зв'язку із закінченням відбудови та

необхідністю модернізації. Поступове придушення вільнодумства та виявлення таких вільнодумців у межах літературної дискусії 1925–1928 рр. Встановлення монополії Сталіна у партії призвело до перемоги його найбільш жорстоких підходів у питаннях соціокультурних трансформацій. Реорганізація і політико-ідеологічний тиск на всі галузі літературно-мистецького життя.

Таким чином для літературно-мистецької інтелігенції суспільно-політична ситуація в УСРР 1920-х рр. суттєво відрізнялась від ситуації в Росії і СРСР загалом. Її національний характер створював додаткову напругу у відносинах центру і республіки. Політика більшовицької партії щодо літературно-мистецької інтелігенції мала нелінійний характер, їй були притаманні особливі риси, відмінні від загальнополітичних процесів. Розуміння циклів (хвиль), функцій та типів соціального насилля дає можливість розкрити природу і сутність тоталітарного радянського режиму і сталінізму зокрема.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Анненков Ю.П. Владимир Ленин. *Дневник моих встреч. Цикл трагедий: в 2 т.* Т. 2. Москва, 1991. С. 253–283.
- Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. Київ: К.І.С., 2007. 248 с.
- Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918–1925) / пер. з англ. С. Серяков, наук. ред. В. Склокін, С. Серяков. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 376 с.
- Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921–1923. Москва, 2005. 544 с.
- Гундорова Т. Інтелектуальна дистопія Юрія Луцького. *Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934.* Київ: Гелікон, 2000. С. 9–16.
- Кантор Ю.З. «На каждого интеллигента должно быть дело». Методология борьбы с инакомыслием в первые годы советской власти. *История сталинизма: жизнь в терроре.* 2013. С. 218–225.
- Комаренко Т.О., Шипович М. А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». Київ: Інститут історії України, 1999. 63 с.
- Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр. 36. документів. Т. 1. (1917 — червень 1941 рр.). Київ, 1959.
- Лейтес О., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). Інститут Тараса Шевченка. [Харків]: Держвидав України, 1928. Т. 2. Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури. 440 с.
- Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ: Гелікон, 2000. 248 с.
- «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925–1938 гг. Документы / сост. Д. Бабиченко. Москва, 1997. 335 с.
- Якубова Л. а) «Національна за формою, соціалістична за змістом»: українська культура в лабетах більшовицької ідеології. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.:* у 3 кн. Кн. 1: Україна і українці в 1917–1939 рр. / НАН України, Інститут історії України. Київ: ТОВ «Кліо», 2021. С. 547–573.
- Якубова Л. б) Національне питання: більшовицькі рецепти. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.:* у 3 кн. Кн. 1: Україна і українці в 1917–1939 рр. / НАН України, Інститут історії України. Київ: ТОВ «Кліо», 2021. С. 500–546.
- Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

REFERENCES

- Annenkov, Yu. (1991). Vladimir Lenin, *People and Portraits. A Tragic Cycle*, 2, pp. 253–283, Moscow, Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- Baberovski, Y. (2007). *Chervonyi teror. Istorii stalinizmu*. Kyiv: K.I.S, 248 p. [in Ukrainian].
- Hundorova, T. (2000). Intelektualna dystopiia Yuriia Lutsokho. *Lutskiy Yu. Literary Politics in the Soviet Ukraine. 1917-1934*, pp. 9–16. Kyiv: «Helikon» [in Ukrainian].
- Kantor, Yu. Z. (2013). «Na kazhdogo intelligenta dolzhno byt delo». Metodologiya borby s inakomisliem v pervyie gody sovetsoi vlasti. *Istoriia stalinizma: zhizn v terrore*, pp. 218–225, Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Komarenko, T. O., & Shypovych, M. A. (1999). *Vlada i literaturno-mystetska intelihentsiia radianskoi Ukrainy: 20-ti roky XX st.*, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. Vazhlyvi rishennia Komunistychnoi partii i Radianskoho uriadu. 1917-1959 rr.*, zbirnyk dokumentiv, Vol. 1, (1917–cherven 1941 rr.), Kyiv [in Ukrainian].
- Leites, O., & Yashek, M. (1928). *Desiat rokiv ukrainskoi literatury (1917–1927)*. Vol. 2, Orhanizatsiini ta ideolohichni shliakhy ukrainskoi radianskoi literatury, [Kharkiv]: Instytut Tarasa Shevchenka, Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- Lutskiy, Yu. (2000). *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917-1934*. Kyiv: «Helikon» [in Ukrainian].
- Babichenko, D. (comp.) (1997). «Schastie literatury». *Gosudarstvo i pisateli. 1925-1938 gg. Dokumenty*. Moscow [in Russian].
- Velychenko, S. (2017). *Imperializm i natsionalizm po-chervonomu: ukrainska marksystska krytyka rosiiskoho komunistychnoho panuvannia v Ukraini (1918–1925)*. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].
- Vysylka vmesto rastrela. Deportatsiia intelligentsii v dokumentakh VChK–GPU. 1921-1923*. (2005). Moscow [in Russian].
- Yakubova, L. a) (2021). «Natsionalna za formoiu, sotsialistychna za zmistom»: ukrainska kultura v labetakh bilshovytskoi ideolohii. *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina i ukraintsi v XX – na pochatku X st.*, Vol. 1, pp. 547–573, Kyiv: TOV «Clio» [in Ukrainian].
- Yakubova, L. b) (2021). Natsionalne pytannia: bilshovytski retsepty. *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina i ukraintsi v XX – na pochatku XX st.*, Vol. 1, pp. 500–546, Kyiv: TOV «Clio» [in Ukrainian].
- Yakubova, L., & Prymachenko, Ya. (2016). *V obnimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.04.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)